
Focus

Wat heeft de theologie de pedagogiek te bieden?

A.J. Kunz

Wolter Huttinga en Roel Kuiper (red.), *Mens worden. Over de relatie tussen theologie en pedagogiek* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2021) 252 p., € 24,50 (ISBN 9789463691536).

Bram de Muynck en Roel Kuiper (red.), *Faithful Efforts. Formation, Education and the Church* (Kampen: Summum, 2021) 147 p., € 29,99 (ISBN 9789492701343).

In deze *Focus* vragen we aandacht voor twee recente publicaties op het snijvlak van theologie en pedagogiek. Onder redactie van Wolter Huttinga en Roel Kuiper verscheen de bundel *Mens worden*; Bram de Muynck en Roel Kuiper redigeerden *Faithful Efforts*. In beide boeken is de relatie tussen theologie en pedagogiek aan de orde: op welke manier zijn theologisch-wijsgerige én gelovige premissen van invloed op de pedagogiek? Op zichzelf is dit geen nieuwe vraag. De historische bijdrage van Hans van Crombrugge in *Mens worden* laat immers zien hoe theologie en pedagogiek bij Jan Amos Comenius (1592-1670) zelfs samenvallen. Daarna emancipeert de pedagogiek zich echter steeds meer van de theologie. Exemplarisch hiervoor is Johann Friedrich Herbart (1776-1841), die de pedagogiek ervan wil bevrijden 'een speelbal der sekten' te zijn. Aan het einde van zijn bijdrage benadrukt Van Crombrugge echter dat christelijk-pedagogisch denken ook vandaag gebaat is bij theologische reflectie.

De auteurs van *Mens worden* willen theologie en pedagogiek opnieuw met elkaar in gesprek brengen. Volgens Huttinga en Kuiper zijn er genoeg thema's op het grensvlak van beide disciplines: ten aanzien van de antropologie, de autonomie van kinderen, hun morele ontwikkeling, de visie op de wereld, het doel van onderwijs en vorming. Zowel pedagogiek als theologie is gebaat bij een gesprek hierover, aldus de auteurs. Pedagogisch denken moet zich volgens hen laten bevragen door de theologie, om te voorkomen dat het een lege huls is die door praktische pedagogische vragen en onderwijskundige theorieën wordt gevuld (dus: de pedagogiek heeft de theologie nodig om te voorkomen dat ze vooral gericht is op het oplossen van praktische problemen).

Omgekeerd moet de theologie zich laten storen door de pedagogiek, om niet te verworden tot een in zichzelf besloten systeem dat losstaat van het geleefde leven. Er staat voor beide wetenschappen dus echt iets op het spel: de verbinding van geloof en leven, al is de beweging in *Mens worden* toch vooral vanuit de theologie naar de pedagogiek.

Wat mij betreft laat deze bundel zien dat het zinvol is om het gesprek tussen beide disciplines te voeren. Zonder aan andere auteurs tekort te willen doen, licht ik er een paar bijdragen uit om te laten zien hoe dat gesprek vorm kan krijgen. Zo betoogt Roel Kuiper tegenover vigerend rendementsdenken dat onderwijs gericht is op de persoonsvorming van leerlingen. Hij geeft aan deze inmiddels gangbare opvatting een eigen accent: leerlingen moeten gevormd worden tot ontvankelijkheid. Hierbij gebruikt hij een belangrijk theologisch begrip, namelijk 'genade'. In het vormingsproces ontvangen leerlingen iets; ze krijgen deel aan een werkelijkheid die groter is dan ze zelf zijn. Kuiper legt de verbinding tussen pedagogiek en theologie door 'genade' te beschouwen als een analoog begrip: het functioneert in verschillende contexten. De invloed van de theologie op de pedagogiek is echter onmiskenbaar. Genade duidt volgens Kuiper immers op iets wat ontvangen wordt, om niet, *met alle grondtonen van verlossing en vernieuwing die daarbij horen* (pag. 98, cursivering van mij, AJK).

Het begrip 'genade' keert terug in de bijdrage van Tirza van Laar, maar dan benaderd vanuit de keerzijde van zonde en kwaad. Aan de hand van een concrete casus uit de klassenpraktijk (een leerling met gediagnosticeerd autisme, die echter tevens pestgedrag vertoont) laat ze zien dat een theologische doordinking van zonde en kwaad helpend is voor adequaat pedagogisch handelen: wat is toe te schrijven aan het autisme van de leerling en wanneer is er sprake van zonde? En hoe krijgt genade in de concrete situatie in de klas gestalte? Volgens Van Laar biedt theologie hier taal voor de pedagogiek, terwijl deze omgekeerd een concrete setting biedt waar de theologie haar winst mee kan doen. Dit laatste wordt weliswaar niet uitgewerkt, maar dat laat onverlet dat Van Laar een belangrijke bijdrage levert aan een ongemakkelijk thema: hoe benoem je zonde en gebrokenheid in concrete situaties in de school en wat betekent dit voor je handelen als leraar?

Pieter Vos actualiseert het theologische potentieel voor pedagogisch denken door te laten zien dat een theologische visie op navolging de visie op zelfwording van leerlingen beïnvloedt. Leerlingen moeten niet blijven steken in imitatie, ze moeten immers zelf persoon worden. In dat proces zijn goede voorbeelden nodig. Die fungeren echter niet als voorgegeven vorm om opvoedingen te modelleren. Doel is om hen met behulp van voorbeelden tot hun vorm en bestemming te brengen, echter op zo'n manier dat er ook iets nieuws

ontstaat, een unieke concretisering (pag. 140). Met andere woorden: kinderen hebben hermeneutische ruimte nodig om tot persoonlijke toe-eigening te komen. In de bijdrage van Vos neemt opnieuw het theologische kernwoord 'genade' een belangrijke plek in. Navolging is een activiteit die rust in receptiviteit, zo benadrukt hij. Inbedding in de genade geeft aan de navolging een eigen kleur: ze is niet louter een zaak van de navolger die de afstand naar het voorbeeld als een hoogverheven ideaal moet proberen te overbruggen. De navolging rust in Christus die zichzelf geeft als gave. Zo opgevat is navolging de actieve zijde van het delen in het nieuwe leven dat met Christus is gegeven; ze rust echter in de *unio cum Christo* (pag. 142). Voor pedagogiek is dit een belangrijk gezichtspunt: zelfwording is geen project waarbij de opvoeding op zichzelf wordt teruggeworpen, ze rust in een bepaalde receptiviteit, die theologisch gekwalificeerd wordt als genade. Daarbij is zelfwording geen project dat om het eigen ik draait, want bezien vanuit genade gaat het erom dat je de ander liefhebt als jezelf. Hoewel Vos het begrip 'zelfwording' niet kritiseert, betekent zijn bijdrage wel een correctie ten aanzien van een overmatige aandacht voor het zelf, ten koste van anderen.

Bram de Muynck gaat in zijn bijdrage uit van de situatie van de leraar zelf. Op welke manier maken leraren gebruik van theologische overtuigingen om hun pedagogische handelen vorm te geven? Aan de hand van een empirisch onderzoek over 'vergeving in de klas' laat hij zien dat leraren een begrip als 'ergeving' niet primair verbinden met hun onderwijspraktijk, bijvoorbeeld bij conflicten tussen leerlingen. Echter, zo betoogt De Muynck, sluimerende theologische opvattingen (bijvoorbeeld over vergiving) kunnen wel vruchtbaar gemaakt worden voor pedagogisch handelen. Onder verwijzing naar Manfred Pirner stelt hij dat de inbreng van theologische concepten in het praktijkvraagstuk een productieve functie heeft: het verrijkt de manier van kijken. Daarnaast heeft het een preventieve werking: het theologische vocabulaire maakt weerbaar tegen het naïef aanvaarden van wat er in de onderwijsomgeving wordt gepredikt (pag. 182). Overigens maakt De Muynck aan het slot van zijn bijdrage wel een belangrijk kritisch voorbehoud naar de theologie: pedagogische situaties zijn niet gebaat met voor altijd dichtgetimmerde oordelen, maar ze vragen om praktische wijsheid (*chokma*). In iedere situatie is opnieuw een juist oordeel nodig (pag. 186).

Dit laatste punt brengt me bij een kritische observatie. Huttinga en Kuiper stellen in hun slotbeschouwing dat de menswetenschappen ten prooi zijn gevallen aan een van de typische valkuilen van de moderniteit, namelijk een overdreven hang naar meetbaarheid en controle (pag. 243). Hoewel dit misschien te generalistisch is gesteld, is de gedachte erachter wel navolgbaar: meetbaarheid en controle spelen in het onderwijs immers een prominente

rol. Wie echter aan de menswetenschappen dit verwijt maakt, moet zich er wel van vergewissen dat de theologie niet in dezelfde valkuil stapt. Ik mis in de bundel daarom een kritische bespreking van de vraag aan welke randvoorwaarden theologie moet voldoen om van waarde te zijn voor pedagogiek. Die vraag is belangrijk, omdat de relatie tussen beide vooral bij een orthodox-christelijke werkelijkheidsopvatting relevant is: beide disciplines gaan over Gods werkelijkheid. De praktijk leert echter dat juist in orthodox-christelijke kring theologische vooronderstellingen vooral als controlemechanisme functioneren. Zo worden bijvoorbeeld de menselijke verantwoordelijkheid en de nadruk op wedergeboorte een check voor de mate van orthodoxie van een christelijke pedagogiek. Dit leidt tot piketpaaltjestheologie, waarbij de relevantie van de theologie voor het pedagogische handelen beperkt is. Als theologie (waarbij vooral gedacht moet worden aan *kerkelijke* theologie) vooral dichtgetimmerde oordelen produceert, zullen ook orthodox-christelijke pedagogen in hun concrete handelen vooral pragmatisch handelen (je doet 'wat werkt'). Dat de vraag van valide theologie belangrijk is, mag blijken uit een uitspraak van dr. Leunis van Klinken die in een interview naar aanleiding van de christelijke schoolpedagogiek *Gidsen* zegt dat het voor hem onmogelijk is om zo'n pedagogiek te schrijven. Voor hem lopen de lijnen van verantwoordelijkheid en onmogelijkheid evenwijdig (*Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2022). In de praktijk betekent dit dat de theologie hooguit een waakhond is die aanslaat bij leerstellige afwijkingen. Wat dat betreft laat *Mens worden* zien dat het wel mogelijk is om de theologie vruchtbaar te maken voor het pedagogische handelen.

Dit neemt niet weg dat de relatie tussen beide disciplines spanningsvol blijft. Dat blijkt ook in de bundel. Terwijl Huttinga en Kuiper vooral de invloed van de theologie op de pedagogiek benadrukken, laat Van Crombrugge bijvoorbeeld zien dat pedagogen en theologen beiden *mondige gesprekspartners* zijn (pag. 69, cursivering van mij, AJK). Het theologische is bij hem vooral persoonlijk: wat betekent het om te leven vanuit het geloof (pag. 70)? De samenstellers van de bundel stellen zich echter ook ten doel om theologie en pedagogiek *als wetenschappen* met elkaar in verband te brengen. Dat hier een spannend punt zit, blijkt uit de manier waarop Huttinga en Kuiper de relatie tussen pedagogiek en theologie bespreken zoals die door het schrijverscollectief E.T. Alii (*Godsdienstpedagogiek: dimensies en spanningsvelden*. Zoetermeer: Boekencentrum, pag. 33) wordt weergegeven met behulp van een ellips: twee domeinen die met elkaar verbonden zijn, maar tevens onderscheiden door een stippelijntje. Volgens de redacteuren van *Mens worden* is die lijn een seculiere denkvorm (pag. 10), maar dat lijkt me te kort door de bocht. Dat zou immers alleen zo zijn als het stippelijntje een scheidings-

wand is en de ellips niet slaat op de verschillende domeinen die zich met Gods werkelijkheid bezighouden, maar op gescheiden gebieden die autonoom opereren. Er is echter niets mis mee om theologie en pedagogiek elk haar eigen plek te geven; te meer als we ervan uitgaan dat beide zich bezighouden met Gods werkelijkheid. Vanuit dit gezichtspunt is het gesprek dat *Mens worden* opnieuw gaande wil maken, juist zinvol. Beide disciplines (zowel op het academische niveau als op het niveau van het geleefde leven) kunnen elkaar behulpzaam zijn bij de belangrijke taak om jonge mensen te vormen tot christenen in de huidige samenleving.

In *Faithful Efforts* komt de relatie van pedagogiek en theologie vanuit een andere invalshoek aan de orde. De bijdragen aan deze bundel laten zien wat in de praktijk christelijk-pedagogisch denken betekent voor de vormingsopdracht van opvoeders in school en kerk. Wie bekend is met het werk van David I. Smith (*Calvin College*, Grand Rapids) en Trevor Cooling (*Christ Church University*, Canterbury) leest in hun bijdragen niet veel nieuws, maar hun inzichten zijn in dit boek fraai samengevat. Voor degenen die er niet bekend mee zijn, bieden ze een toegankelijke inleiding tot hun visie op de relatie tussen theologie/geloof en pedagogiek/didactiek. David Smith benadrukt dat pedagogiek (hier in de betekenis van didactiek) geen technische, waardenvrije aangelegenheid is, los van de geloofstaal. In de woorden van Smith: 'Faith commitments are in play when we decide how to teach' (pag. 36). Voor godsdienstige vorming betekent dit dat het niet alleen gaat om momenten van devotie, zoals bidden in de klas, of bij de concrete godsdienstles. Vorming heeft ook te maken met de manier van toetsing en met leesopdrachten. Smith hamert hierbij opnieuw op hetzelfde aambeeld: voor leraren is de cultivering van pedagogische aandachtigheid (*pedagogical attentiveness*) van belang. Godsdienstige vorming gaat niet alleen over speciale godsdienstige momenten in het curriculum; het heeft te maken met de hele inrichting van je onderwijs.

De bijdrage van Trevor Cooling is vooral inzichtelijk vanuit het perspectief van de discussie over hermeneutiek/hermeneutische ruimte. Hij laat (opnieuw) de waarde zien van een kritisch-realistische kenleer, waarbij het bestaan van een objectieve werkelijkheid (los van de menselijke ken-act) wordt verbonden met het beperkte, feilbare en gesitueerde karakter van het kennende subject. Dit is belangrijk, gezien het feit dat het constructivisme in de hedendaagse epistemologie sterke papieren heeft; wat natuurlijk doorwerkt in visies op onderwijzen en leren. Coolings bijdrage is echter ook waardevol voor christelijk-pedagogische discussies waarin het begrip 'hermeneutiek' al snel verdacht is. Cooling laat, mijns inziens overtuigend, zien dat ons

menselijke kennen altijd gesitueerd en feilbaar is, maar dat dit niet ten koste hoeft te gaan van het realiteitsgehalte van de objectieve werkelijkheid die in teksten (de Heilige Schrift voorop) tot ons komt. Het lezen en interpreteren ervan vraagt echter wel dat wij verantwoordelijke hermeneuten zijn.

Ten slotte vragen we aandacht voor wat ik de meest tegendraadse bijdrage in de bundel vind: die van Bernd Wannenwetsch over de theologische grenzen van het vormingsdiscours. Hij stelt een aristotelisch vormingsconcept, waarbij kinderen vooral moeten ingroeien in de gewoonten van het voorgeslacht, om zo doende de *polis* in stand te houden, tegenover een bijbelse opvatting van vorming. Bij dit laatste gaat het niet om het socialiseren van de nieuwe generatie volgens de mores van de oude, maar om gehoorzaamheid aan Gods gebod. Daarbij is de vorige generatie op zichzelf geen referentiepunt. Met Psalm 78 stelt Wannenwetsch dat kinderen juist niet moeten worden zoals hun vaders; een gedachte die min of meer tegelijkertijd in *Gidsen* (Bram de Muynck en Bram Kunz) is ontwikkeld. Overigens bedoelt Wannenwetsch hiermee niet een aristotelisch en een bijbels vormingsbegrip tegen elkaar uit te spelen, maar hij laat wel zien dat vorming meer is dan het inoefenen van deugdzaamheid. Het gaat erom dat de nieuwe generatie aan Christus gelijkvormig wordt. Hierbij hebben kinderen behalve richting ook ruimte nodig. Christelijke vorming betekent ingroeien in de bijbelse traditie: 'induction into a way of life, taught by fathers and mothers in faith and in the community of faith, but not as social conditioning but as an allowance for any new generation to find their own "newness" in the life-giving Word as compared to every given instantiation of it in the community' (pag. 74).

Zowel *Mens worden* als *Faithful Efforts* laat zien dat theologisch denken relevant is voor pedagogiek in het algemeen en voor de vormingsopdracht van opvoeders in het bijzonder. Het gaat hierbij niet alleen om even over de grens van het eigen domein kijken, maar om het gestalte geven aan het voetiaanse ideaal waarbij kennis met vroomheid is verbonden. Ook als de theologie in de academie allang geen *regina* meer is, kan ze toch dienstbaar zijn aan de praktijk van christelijk denken. Misschien wel juist als *ancilla*.